

संपादकीय...

संपादक

दिपक मोरेश्वर नाईक

सनसनाटी राजीनामा

पाणी कामकाजांचा पद्धत पाहिल्यानंतर त्यांनी सतत सरकारच्या बाजूनेच पक्षपातीपणा केला आणि विरोधीकांचा कायम निवंत्रणात ठेवण्याचा किंवा त्यांचा आवाजाच दाबून टाकण्याचा प्रयत्न केला हेही सगळ्यांपुढे प्रष्ट झाले आहे. त्यांच्यावर पक्षपातीपणाचा हा सततचा आरोप हौऊनसुद्धा ते जराही बधले नाहीत आणि ते आत त्यांने विरोधकांची गळेचेपीच करीत राहिले. त्यामुळे विरोधक आणि धनखड यांच्यातील विशुद्धात इतकी गढली की विरोधकांनी एकत्रितपणे सरल धनखड यांच्या विरोधात अविश्वासाचा प्रस्तावच दाखल केला गेता. विरोधकांकडून अविश्वासाचा प्रस्ताव दाखल झालेले ते देशातले पहिले राज्यसभा अध्यक्ष ठरले होते. राकराकरच्या हितासाठी इतकी इमानेतिबाबे रेवा करूनही धनखड यांना राजीनामा द्यावा लागल्याने त्यांचे अरकाराशी बिनसण्याचे केवळ एक नव्हे तर अन्याही काही कारणे असावीत असे मानायला वाव आहे. धनखड यांना भाज 74 वर्षांचे आहेत. या राजीनाम्यानंतर त्यांचे सार्वजनिक जीवन जवळ्यास संपुष्ट आल्यासारखेच आहे. त्यांच्या कारकिदीर्चा हा असा अचानक शेवट होण्याची वेळका आली यावर आता खुद धनखड यांनाही आतमचिंतन करावे लागेल. नडू यांनी दिलेला अधिकाराबोहरचा आदेश ऐकून धनखड यांचा आत्मसन्मान दाखलावला गेला असेल तर, आपल्या अध्यक्षपदाच्या काळात आपण विरोधकावंज जो पक्षपातीपणा केला यातून विरोधी पक्षेनेत्यांच्या आत्मसन्मानालाही किती ठेच पोहोचली असेल यावरही त्यांनी निवृत्तीच्या गळवत आत्मचिंतन केलेले बरे. या काळात त्यांनी पक्षविरहित राहून लोकशाहीच्या प्रगाल्भतेसाठी आणिं पांसदीय कार्यपद्धतीची विश्वासार्हता जपण्यासाठी नेमकी काय उपाययोजना भाजप सरकारने करायला हवीचा विषयीही आता कसलेही बंधन न बाळगता खुलेपणाने मार्गदर्शन करायला हवे, धनखड यांना निवृत्तीचा गळ आता त्यासाठी सत्कारणी लावता येईल.

माय लॉर्ड, विश्वास ढळतोय ...!

संसदेचे पावसाठी अधिवेशन विरोधक आणि सत्ताधार्याच्या आरोप-प्रत्यारोपांत सोमवारी सुरु झाले. पहिल्ला दिवशी अलाहाबाद उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती यशवंत वर्मा यांच्याविरोधात महाभियोग आणण्याच्या प्रस्तावास दोन्ही बाजूंच्या २०८ हून अधिक खासदारांचे एकमत झाले. महाभियोग म्हणजे काय? तर, वर्मा यांना न्यायपदावरून हटवण्यासाठी संविधानिक प्रक्रिया. देशाच्या न्यायव्यवस्थेला हादखून टाकणारी घटना चार महिन्यांना दिल्लीत घडली. होळीच्या रात्री न्यायमूर्ती वर्मा यांच्या दिल्लीतील सरकारी निवासस्थानी अचानक आग लागली. आगीवर नियंत्रण मिळवताना एका खोलीतून नोटांचे ढीग अग्निशमन दलाला सापडले. एक संपूर्ण खोलीचे रंग रकमेने भरली होती. या पैलूंची मोजणी आणि तपासणी सुरु झाली. त्यातून मोठा अर्थिक गैरव्यवहाराचा संबंधवला. आगीत जवळलेल्या एकूण नोटांची किंमत होती, पाच, पंधरा की पन्नास कोटी? हा वादाचा मुद्दा असली तरी न्यायमूर्तीच्या अधिकृत निवासस्थानी एवढी मोठी रक्कम कशी सापडली? कोणी दिली? कोणत्या कामासाठी दिली? असे अनेक प्रश्न त्यातून उपस्थित झाले. या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठी एक अंतर्गत चौकशी सर्वांनी नेमण्यात आली. या समितीने सादर केलेल्या अहवालात, आढळलेली रोख रक्कम ही न्यायमूर्ती वर्मा व त्यांना कुटुंबीयांची असून तिचा स्रोत त्यांनी स्पष्ट केलेला नाही, हे उघड झाले. त्यामुळे समितीने त्यांच्यावर महाभियोग चालवण्याची शिफारस केली. मात्र, न्या. वर्मा यांनी न्यायाधीशांविरुद्धच्या तकारींमधील अंतर्गत चौकशी प्रक्रियेले सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान दिले. सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केलेल्या याचिकेत न्या. वर्मा यांनी भारताचे मरण्याधीश संजीव खन्ना यांनी उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशपदावरून काढून टाकण्याची केलेली शिफारस असर्वैधानिक घोषित करावी अशी विनंती केली होती. दुसऱ्या बाजूला केंद्र सरकारने न्या. वर्मा यांना पदावरून हटविण्यासाठी संसदेत महाभियोग प्रस्ताव आणला. त्याला विरोधी पक्षाच्या खासदारांचे पाठबळ मिळाल्याने नवीनी वर्मा यांचा पाय अधिक खोलात आहे असे म्हणावे लागेल. वर्मा हे दिल्ली उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती असत आगीतून 'कॅशकांड' उघड झाले. त्यानंतर त्यांची अलाहाबाद उच्च न्यायालयात वदली झाली. भ्रष्टाचाराचा ठण्डामाथावर घेऊन त्यांनी न्यायानाचे काम करावे की नाही, यावरून बराच ऊहापोह झाला. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाच्या बाबर असेपिएशनने वर्मांच्या नियुक्तीस कडाडून विरोध केला. जो न्यायाधीश दिल्लीत भ्रष्टाचार करावी तो अलाहाबाद उच्च न्यायालयात करणार नाही याची गंती कोण देणार? अलाहाबाद उच्च न्यायालय म्हणून करचारुकुंडी नक्के, असे बाबर असेपिएशनचे म्हणणे होते. त्यामुळे न्या. वर्मा यांचे अलाहाबाददला परत जाणे बारगत व त्यांनी स्वतःच रजेवर जाण्याचा निर्णय घेतला. कॅशकांडशी आपला संबंध नसल्याचा दावा करत न्या. वर्मा यांना सर्वोच्च न्यायालयात धाव घेतली. कोणतीही अधिकृत तक्रार नसताना चौकशी सुरु करण्यात आली आहे. अॅफ्रिका अहवाल तपासण्यासाठी वेळ न देता मला राजीनामा देण्यासाठी दबाव आणला, सर्वोच्च न्यायालयास शिस्तभंग अधिकार नाही, सरन्यायाधीशांना किंवा सुप्रीम कोटाली अन्य न्यायाधीशांवर नियंत्रणाचा घटनात्मक अधिकार ही, असा युक्तिवाद न्या. वर्मा यांच्यावतीने सर्वोच्च न्यायालयात करण्यात आला. मात्र, दुसऱ्या बाजूला न्या. त्यांना पदुक्त करण्याची प्रक्रिया देशाच्या सर्वोच्च सभागृहात सुरु झाली आहे. त्याचे कारण भारतीय राज्यघटनेत अनुच्छेद १२४, २१७ आणि २१८ मध्ये न्यायमूर्तीना हटवण्याबाबतची प्रक्रिया सांगितली आहे. महाभियोग प्रस्ताव स्वीकारायचा की नाही, हे पूर्णतः लोकसभेचे अध्यक्ष आणि राज्यसभेचे सभापती यांच्या निर्णयावर अवलम्बन असते. प्रस्ताव स्वीकारल्यानंतर एक उच्चस्तरीय तपास समिती गठीत केली जाते. या समितीने सर्वोच्च न्यायालयाचे आणि उच्च न्यायालयांचे न्यायाधीश असतात. समिती देन ते तीन महिन्यांत चौकशी करून अहवाल तात सादर करावी या अहवालात आरोपाना दुजोरा देण्यात आला, तर संसदेत प्रस्ताव मांडप्यात येतो आणि दोन्ही सभागृहांनी देव तृतीयांश बहुमताने मंजुरी दिल्यानंतर तो राष्ट्रपतींकडे पाठवला जातो. राष्ट्रपतींची मान्यता मिळाल्यावर संवैधानिक न्यायाधीशाला पदावरून हटवले जाते. वर्मा यांना हटविले जाईल की नाही, हे येत्या काही दिवसांत स्पष्ट होईल. परंतु न्यायव्यवस्थेला संशयाच्या भोवत्यात आणणाऱ्या 'माय लॉड'मुळे जनतेच्या विश्वासाला तडा जाता कामा नये, याकाळजी न्यायव्यवस्थेला आणणाऱ्या प्रत्येक जबाबदार व्यक्तीची आहे.

कायद्याचे एक मूलभूत तत्व आहेत शंभर अपराधी सुटले तरी चालतील पण एकाही निरपराध्याला शिक्षा होता कामन्ये ! याच तत्वाचे पालन करत २००० मध्ये झालेल्या साखळी बॉम्बस्फोटातील बाराही आरोपींची पूरव्याअभावी मुक्तता केली. न्यायालयाने त्याची कारणेण्ट दिली आहेत, त्याचे प्रमुख कारण आवाज ते म्हणजे या आरोपींनी बॉम्बस्फोटाच्या कट रचला हे सिद्ध करण्यात सरकार पक्ष साफ अपयशी ठरला ! न्यायालयाची काही साक्षीदारांच्या साक्षींबाबत तपश्चिन्ह उपस्थित केले आहेत न्यायालयाने सरकार पक्षावर कडवा ताशेरेही ओढले आहेत. न्यायालयाच्या म्हणण्यानुसार, हे साखळी स्फोट असल्याचे सिद्ध करण्यास सरकार अपयशी ठरला आहे.

न्यायमूर्ती अनिल किलोर आणि

एस. एम. चांडक यांनी हा ऐतिहासिक निकाल देताना काही निरीक्षणे नोंदवल आहेत. ती कायद्याच्या अभ्यासांसूती म्हटले आहे की, ज्या साक्षीदाराने बॉम्बे जुळवताना पाहिले होते, तो १०० दिवसांचे गप्प का राहिला? संशयित आरोपींनी तुरुंगात ठेवण्यासाठी जी शेवटची मुद आहे, तीही सरकार पक्ष पावू शकल नाही. त्यासुधे, या खटल्यातील अनेक आरोपींनी १८ वर्षे गजाआड काढल्यात आहेत. कोणत्याही न्यायतत्त्वात बसत नाही. २००६ च्या जुलैमधील सायंकाळी गर्दीच्या दिवशी १८९ लोकांनी या भीषण बॉम्बस्फोटाट ठार झाले, त ८२७ जण जखमी झाले.

सायंकाळी ऐन गर्दीच्या वेळेत खार, सांताक्रूझ, जोगेश्वरी, माडीहाडी, जंक्शन, मीरा रोड, भाईंदर आणि माटूंगा अशा ठिकाणी हे बॉम्बस्फोट झाले. यासाठी कोणत्या प्रकारचे स्फोटके वापरण्यात आली हे सरकार पक्ष सिद्ध करू शकला नाही. सरकार पक्षाच्या म्हणण्यात वैधत नाही. तसेच आरोपींची जागी ओळखपरेड झाली, तीही न्यायालयाचा नाकारली. ती ओळखपरेड योग्य सक्षम अधिकाऱ्यासमोर झाली नाही, असे न्यायालयाचे म्हणणे आहे. खालच्या न्यायालयात सात जणांना फाशीच्या शिक्षा ठोठावली होती. पण आता त्यांनी

A hand holding a magnifying glass over a word cloud. The words are primarily in shades of blue and black, with some red and orange words appearing as the magnifying glass hovers over them. The words include: investigation, detective, search, spy, police, criminal, scene, finger, violence, business, documents, documents, inspect, inspection, criminal, investigator, man, woman, analysis, stalk, people, vehicle, scrutiny, magnifier, agent, paper, secure, job, authority, concept, word, forensic, hidden, inspector, eye, professionals, victim, Internet, information, crime, human, research, mystery, law, justice, witness, action, evidence, technology, and a small red word 'magazine'.

सर्व शिक्षा रद्द झाल्या आहेत

कोणत्याही खटल्यात द्रयल कोर्टाच्या फाशीच्या शिक्षेला उच्च न्यायालयाकडून मंजुरी घ्यावी लागते. पण तीच सरकार पक्ष घेण्यात कमी पडला, हे यावरून सिद्ध होते. आता प्रश्न निर्माण होतो, की मग हे बॉम्बस्फोट घडवले कुणी आणि कोणत्या साधनाने? कारण इतके मृत्यु झाले, म्हणजे, कुणीतरी स्फोट घडवले असणारच. पण याच आरोपीनी ते घडवले आहेत, हे सिद्ध करण्यात सरकार पक्ष अपयशी ठरला असा याचा अर्थ आहे. न्यायमूर्ती चौधरी यांनी असा युक्तिवाद केला होता, की काही दिवसांच्या आतच काही आरोपीनी आपला छळ केला जात असल्याचा आणि दबाव आणला जात असल्याचा आरोप केला होता. एका आरोपीचे कोरोना काळात निधनही झाले.

मुंबई उच्च न्यायालयाने वरील निकाल दिल्यानंतर, समोर येईल तो पुरावा ग्राह्य धरता येईल का? असा प्रश्न तपास यंत्रणासमोर उभा राहिला आहे. मुंबई साखळी स्फोटातील सर्व आरोपीना निरीष सोडून दिल्याने आता न्यायदान प्रक्रियेवर आणि पोलिसांच्या तपास पद्धतीवर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. पोलीस तपासात अनेक त्रुटी आढळल्या आणि या प्रकरणाची जटिलता पाहता उपलब्ध पुरावे पुरेसे नाहीत असे न्यायालयाने निरीक्षण नोंदवले आहे. त्यामुळे भारतातील न्यायदान प्रक्रिया आणि पोलीस तपासपद्धती संशयाच्या भोवत्यात आली आहे, असे म्हणावे लागेल. या खटल्यात १९३ साक्षीदार असतानाही पुराव्याअभावी सोडून दिले.

याची सर्वांनी आणि विशेष कायदेविषयक सेवेतल्या व्यक्तीं जाणीव करून घ्यायला हवे साक्षीदारांच्या जबाबात तथ्य आढळले नाही आणि स्फोटात बॉम्ब कोण वापरले होते, हे सांगण्यात साक्षीदारांचे अपयश आले. या खटल्याचे निकालातून एक सिद्ध होते तबाब, म्हणजे न्यायमूर्ती पुरावा ठोकाव असेल तरच ग्राह्य धरतात. कोणताही अभिनवेश तेथे चालत नाही. सत्य असेल, तेच न्यायालय ग्राह्य धरते. १९ वर्षांनंतर आता हा निकाल आला आहे. देशाचा न्यायसंवर्धनेचे विश्वास यामुळे मजबूत होईल का. आरोपीनी कबुलीजबाब द्यावा म्हणून आरोपीचा छळ केला होता, असे आरोपीचे म्हणणे न्यायालयाने ग्राह्य धरले. या सर्व प्रकरणात एटीएस-भूमिका संशयास्पद राहिली. काही वेळे राजकीय पक्ष सरकारवर दबाव आणून आणि न्यायव्यवस्थेवर दबाव टाकून आरोपींची मुक्ता करण्यासाठीठी प्रयत्न करतात. इतिहासात पूर्वी असेही अनेकदा घडले आहे. काही बाबती लोकांना एका विशिष्ट समाजाबद्धप्रेम किंवा तिरस्कार वाटतो आणि त्यातून न्यायव्यवस्थेवर दबाव वाढवात जातो आणि न्यायाधीशाशी मग लोकांना आवडेल असाच निकाल देतात.

सर्वच न्यायाधीश असे नसतात; परंतु काहीबाबत चर्चा होते. व्यवस्था शरण न्यायमूर्तीमुळे असे निकाल प्रभावित होता. पण न्यायमूर्ती चांडक आणि न्या. किलोर यांचे कौतूक करायलू

हवे. त्यांनी कोणत्याही दबावाला किंवा लोकभावनेला बळी न पडता आपला निकाल दिला आणि १२ आरोपींना आरोपमुक्त केले. कोणत्याही न्यायव्यवस्थेने कायद्याच्या चौकटीत राहून आणि पुराव्याच्या आधारे निकाल दिला पाहिजे. न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य आणि कायद्याचे पालन यात महत्त्वाचे आहे. आता प्रश्न उरतोच, की मग बॉम्बसफोट केले कुणी? त्यासाठी तपास यंत्रणांना आणखी तपास करावा लागेल आणि खरे उत्तर शोधावे लागेल. त्याशिवाय कायदाप्रेमी शांत बसणार नाहीत आणि ज्याचा जीव गेला, त्यांच्याही आत्म्याला तोपर्यंत शांती

या आरोपींमध्ये खालच्या कोटार्ने दोषी ठरवलेल्या आणि मृत्युदंडाची शिक्षा ठोठवलेल्या पाच जणांचाही समावेश आहे. उच्च न्यायालयाने अविश्वसनीय साक्षीदार आणि दोषपूर्ण खटल्यांचा हवाला दिला आहे. सरकारी वकील संशयापलीकडे खटला सिद्ध करण्यात अपयशी ठरले असे उच्च न्यायालयाने म्हटले आहे. पण हा निकाल म्हणजे तपासकत्याना एक प्रकारचा धक्का आहे आणि सरकारी पक्षाने किती गलथानपणे या खटल्यात आरोपींना गोवले आहे हे दाखवून देणारा हा निकाल आहे, असे खेदाने म्हणावे लागते. या खटल्याचा निकाल भविष्यातील खटल्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकेल. कारण तपास कसा नसावा आणि सरकारी यंत्राणांनी आपल्या हातातील साधनसामग्रीचा वापर घिसाडघाईने करू नये यासाठी हा खटला आदर्श ठरेल, असे रास्त मत व्यक्त होत आहे. प्रत्यक्षदर्शी साक्षीदार, घटनास्थळ आणि आरोपीकडून हस्तगत केलेले साहित्य त्यांचा कबुलीजबाब यावर आधारित खालच्या न्यायालयाने शिक्षा दिली होती. पण ती वरच्या न्यायालयात टिकली नाही. मोक्का न्यायालयाने या आरोपींना फाशीची शिक्षा दिली होती. ती आता रद्द झाली आहे. या प्रकरणात सरकार पक्ष उघडा पडला आहे. त्यामुळे नव्या चर्चेला सुरुवात झाली आहे आणि अशा खटल्यात शिक्षा झालेल्या आरोपींना सटकेची आशा निर्माण झाली आहे.

‘इतरांपासून अलिस राहण’ एक मानसशास्त्रीय कारण

आपण अनेकदा समाजात,
कुटुंबात, घरात बघतो की
अगदी छोट्या छोट्या किरकोळा
गोटी काही लोक इतरापासून
लपवतात. विनाकारण अत्यंत
साध्या, सोप्या विषयाला जटिल
बनवून, संभ्रम निर्माण करणे
इतराना सत्यापासून दूर ठेवणे
यामध्ये काहीजण खुप पारंगत
असतात. अगदी ते कुठे राहतात,
काय करतात, कठे जातात, कठे

समजले तर लोक आपला गैरफायदा घेतील, आपल्याला त्रास देण्यासाठी या माहितीचा वापर करतील या भीतीने पण खरी माहिती लपवली जाते. जर त्यांनी काही गोष्टी उघड केल्या तर लोक त्यांना स्वीकारणार नाहीत किंवा त्यांचा तिरस्कार करतील अशी भीती त्यांना वाटते. अनेकदा लोकांकडून कोणत्याही स्वरूपाच्या काही गंभीर, अक्षम्य चुका झालेल्या असतात. या घटना इतरांना समजल्या तर नाव खराब होईल, आपण लोकांच्या नजेरेतून उतरू या तणावामुळे सुद्धा माहिती लपवण्याचा कल वाढतो. त्यांना असे वाटते की, त्यांची माहिती उघड झाली तर त्यांच्यावर टीका केली जाईल किंवा त्यांना कमी लेखले जाईल. जर चुकीच काम, फसवणूक, लबाडी, गुन्हा यांसारख्या घटनांमध्ये कोणीही गंतलेला असेल तर त्याच्या मुद्दे, आपल्यातील कमतरता ज इतरांना समजल्या तर हे लोक दुःखी होऊ शकतात म्हणून मनमोकळे बोलू शकत नाहीत ज्या लोकांना स्वतःबदल कम आत्मविश्वास असतो, त्यांना वाटते की ते पुरेसे चांगले नाहीत किंवा त्यांची माहिती महत्त्वाच्या नाही, यामुळे ते स्वतःला व्यत्क करण्यास करतात. यामुळे इतरांपासून दूर राहतात आणि त्यांच्या मनातले विचार किंवा भावना व्यक्त करत नाहीत गोपनीयतेची सवय काहीवेळा फक्त एक सवय असते ज लहानपणापासून विकसित झालेली असते, जिथे त्यांनी गोपनीयतेचे महत्त्व शिकवत जाते किंवा ते अशा वातावरणात वाढतात जिथे गोष्टी गुप्त ठेवल्या जातात. त्यांना असे वाटते की गोष्टी लपवणे ही एक सामान्य गोष्ट आहे आणि त्यामुळे काही फरक पडत नाही

जसेले तर याच्या
मनात सातत्याने सामाजिक
टीकेची भीती असते, म्हणून
हे लोक अलिप्त राहण्यासाठी
प्रयत्न करतात. या लोकांना असे
वाटू शकते की, लोक त्यांना
चुकीचे समजतील किंवा त्यांच्या
हेतुबदल गैरसमज करून
घेतील.

आपण कितीही चांगलं
वागू पण आपल्याला वाईट
वागणूक मिळाली असेल तर
लोक इतरांशी बोलणे टाळतात.
जेणेकरून कोणताही गैरसमज
नकोच. माहिती उघड केल्याने
त्यांना भावनिकरीत्या दुखावले
जाईल असे वाटू शकते. या
भीतीने ते स्वतःला सुरक्षित
ठेवण्यासाठी गोष्टी लापवतात.
माहितीमध्ये आपले कमकुवत

काही लोकांना त्यांच्या
भावना किंवा विचार योग्य प्रकार
कसे व्यक्त करावे हेच कळा
नाही. त्यांना संवाद साधण्यास
किंवा स्वतःला उघड करण्यास
त्रास होते. यामुळे ते गोष्टी लापवू
ठेवतात करण त्यांना वाटते क्वाहा
हे व्यक्त करणे त्यांच्यासाठे
खूप कठीण आहे. अनेकला
या लोकांना योग्य पद्धतीने
संवाद साधता न आल्यासुवर्ण
त्याचे रूपांतर वादात, भांडणा
झालेले असते, मन दुखावले
गेलेली असतात. या करणास्तरात
अशी पुन्हा वृत्ती परत होऊ नाही.
म्हणून बचाव करण्यासाठी ते
लोक बोलणं, काही सांगां
बंद करून टाकतात. अशी
स्वभावाच्या लोकांमुळे इतरांना

मात्र खूप मानसिक त्रास आणि गोंधळाची परिस्थिती निर्माण होते. अशा व्यक्तींना मदत करण्यासाठी किंवा त्यांच्याशी योग्य संवाद साधण्यासाठी काही उपाय उपयुक्त ठरू शकतात. सर्वसामान्य लोकांना अनेकदा लपवा-छपवी, खोट-ऐकून त्रास होतो पण ते अशा लोकांसमोर हतबल होतात. आपल्याला जर अशा लोकांमध्ये बदल घडवायचा असेल, त्यांच्या सर्वई बदलायच्या असतील तर आपण काही उपाययोजना करू शकतो. स्वतःबदल अशा व्यक्तींच्या मनात विश्वास निर्माण करा. त्यांच्याशी प्रामाणिक आणि सुसंगत राहा, त्यांना दिलेली वचनं पाळा, शब्द पाळा, त्यांच्या भावनांचा आदर करा आणि मनात येईल असे अजिबात वागू नका. सतत गोष्टी लपवण्याची सवय लगेच बदलत नाही. यासाठी वेळ लागतो आणि खूप संयम लागतो. त्यांना समजून घ्या आणि त्यांच्या बदलाच्या प्रक्रियेला पाठिंबा द्या. त्यांना लगेच उघड होण्यासाठी जबरदस्ती करू नका. त्यांना हळूहळू तुमच्यावर विश्वास ठेवू द्या. जबरदस्तीने कोणतीही माहिती काढून घेण्याचा प्रयत्न करू नका, इतरांकडूनही त्या व्यक्तीबदलाची माहिती मिळवण्यासाठी धडपड करू नका. जर ही समस्या खूप गंभीर असेल आणि त्यांच्या दैनंदिन जीवनावर परिणाम करत असेल, तर त्यांना समुपदेशकाची किंवा मानसशास्त्रज्ञाची मदत घेण्यास

त्यांना सुरक्षित वातावरणाची हमी द्या. हळूहळू त्यांचा तुमच्यावरील विश्वास वाढू शकतो. लहान-लहान गोष्टीमध्ये त्यांचा विश्वास संपादन करा, जसे की वेळेवर त्यांच्या मदतीला पोहोचणे किंवा त्यांनी दिलेले काम पूर्ण करणे, त्यांनी काहीही सांगितल्यास ती माहिती आपल्या जवळच गुप्त ठेवणे. संवादाला प्रोत्साहन द्या. त्यांच्याशी मोकळेपणाने संवाद साधा. त्यांना ऐकून घ्या आणि त्यांच्या मतांचा, विचारांचा आदर करा. त्यांना त्यांच्या भावना व्यक्त करण्यासाठी प्रोत्साहन द्या. त्यांच्यावर कोणत्याही प्रकारचा दबाव टाकू नका. ह्यमला समजून घ्यायचं आहे की तुला काय वाटतं, अशा प्रकरे बोलून त्यांना व्यक्त होण्यास उद्युक्त करा, त्यांना मोकळ बोलता येईल असं वातावरण विश्वासात घेऊन तयार करा.

सकारातमक वातावरण निर्माण करा. त्यांना असे वाटले पाहिजे की ते तुमच्यासोबत सुरक्षित आहेत आणि त्यांना कोणत्याही प्रकारचा धोका नाही. त्यांची टीका करण्याएवजी किंवा त्यांना कमी लेखण्याएवजी, त्यांच्या प्रयत्नांची प्रशंसा करा. त्यांच्या चांगल्या गुणांवर लक्ष केंद्रित करा आणि त्यांची प्रशंसा करा. तुमच्याबदल संशय, शंका प्रोत्साहन द्या.

व्यावसायिक थेरेपी त्यांना त्यांच्या भावनांशी सामना करण्यास आणि संवाद कौशल्ये सुधारण्यास मदत करू शकते. त्यांना समुपदेशकाकडे जाण्याचे फायदे समजावून सांगा आणि त्यांना मदत करण्यास तयार असल्याचे दर्शवा. जेव्हा अशी व्यक्ती काही गोष्टी लपवते, तेका तुम्हाला निराश किंवा रग येऊ शकतो. अशा वेळी स्वतःच्या भावनांवर नियंत्रण ठेवणे महत्वाचे आहे. शांत राहा आणि सकारातमक प्रतिक्रिया द्या. त्यांच्या कृतींचा तुमच्यावर काय परिणाम होतो हे शांतपणे सांगा, पण आरोप करण्याएवजी तुमच्या भावना व्यक्त करा. समोरील व्यक्ती खोटं बोलत आहे हे जेरी तुम्हाला समजत असेल तरी त्याला त्यावरून घालून पाडून बोलू नका. या उपायांमुळे व्यक्तीला सुरक्षित वाटू शकते आणि त्या हळूहळू अधिक मोकळेपणाने संवाद साधू शकतात. महत्वाचे म्हणजे, त्यांच्या गोपनीयतेच्या अधिकाराचा आदर करणे आणि त्यांना स्वतःच्या गतीने बदलण्याची संधी देणे हे खूप महत्वाचे आहे. आपल्या बाजून आपण जेवढे शक्य तेवढे प्रयत्न नक्कीच करू शकतो.

सर्वांगी

या एका गोष्टीने केस गळतीवर उपचार करा

२. तुरटी आणि पाण्याने टाळू स्वच्छ धुवा
केस स्वच्छ करण्यासाठी फिटकरीचे पाणी
प्रभावी आहे. हे टाळूवरील अतिरिक्त तेल आणि घाण
काढून टाकते आणि केसांची मुळे म
जबूत करते. यामुळे केस गळती
नियंत्रित होते आणि केस
निरोगी रहतात.

कसे वापराचे:
एक लिटर पाणी
उकळवा आणि
त्यात तुरटीचा एक
छोटा तुकडा घाला.
ते थंडे होऊ या
आणि केस धुतल्यांनंतर
हे पाणी टाळूवर ओता.

ते काही मिनिटे डोक्यावर राहू या आणि
नंतर स्वच्छ पाण्याने धुवा.

आठवड्यातून एकदा हा उपाय केल्याने केस गळतीची
समस्या कमी होऊ शकते.

३. फिटकरी आणि कोरफडीचे
जेल

कोरफड केसांना म
इंश्वरायझ करते आणि त्यात
चमक आणते. तुरटी आणि
कोरफडीचे मिश्रण टाळू
स्वच्छ करते आणि केसांना
मजबूत करते. हे मिश्रण
केसाच्या मुळांमध्ये ओलावा
टिकवून ठेवते, ज्यामुळे केस
गळणे कमी होते.

कसे वापराचे:

एक चमचा तुरटी पावडर आणि दोन
चमचे कोरफडीचे जेल धुवा.

ते चांगले मिसळा आणि टाळूवर लावा.

ते १५-२० मिनिटे टाळूवर राहू या आणि नंतर सौम्य
शाम्पूने केस धुवा.

हे मिश्रण आठवड्यातून एकदा वापरता येते.

केस गळतीची समस्या कमी करण्यासाठी तुरटी आणि
खोबरेल तेलाते मिश्रण उपयुक्त ठूं शकते. नाराळाचे तेल
केसांची मुळे मजबूत करते आणि तुरटी टाळू स्वच्छ करते,
ज्यामुळे केस गळणे कमी होऊ शकते.

४. तुरटी आणि नाराळ तेल

केस गळतीची समस्या कमी करण्यासाठी तुरटी आणि
खोबरेल तेलाते मिश्रण उपयुक्त ठूं शकते. नाराळाचे तेल
केसांची मुळे मजबूत करते आणि तुरटी टाळू स्वच्छ करते,
ज्यामुळे केस गळणे कमी होऊ शकते.

कसे वापराचे:

तुरटीचा एक छोटा तुकडा ध्या आणि त्याची पावडर बनवा.

ही पावडर कोमट खोबरेल तेलाते मिश्रण.

हे मिश्रण केसांच्या मुळावर आणि टाळूवर लावा.

हलव्या हातांनी १०-१५ मिनिटे मसाज करा आणि नंतर

१ तासांनंतर सौम्य शाम्पूने केस धुवा.

आठवड्यातून १-२ वेळा हे पुन्हा करा.

त्वचेच्या अनेक समस्यांवर पनीरचे पाणी वापरा, जाणून घ्या वापरण्याची पद्धत

जर तुम्हाला तुमची त्वचा नैसर्गिकरित्या निरोगी
ठेवायची असेल, तर तुम्हाला नैसर्गिक उत्पादने
वापरण्याचा सल्ला दिला जातो. बं, असे अनेक
उपाय आपल्या स्वयंपाकघरात लपलेले आहेत ज्यांची
आपल्याला माहिती नसते.

अशीच एक गोष्ट म्हणजे पनीरचे पाणी, ज्यामध्ये
पनीर ठेवले जाते. जेव्हा पनीरचा वापर केला जातो
आणि पाण्याला आपण फेकून देतो. पण हे पाणी
तुमच्या त्वचेसाठी खूप फायदेशीर आहे, ज्याच्या म
दहीने त्वचेची नैसर्गिक चमक पुन्हा आणती जाऊ
शकते आणि त्वचेची संबंधित आजार डेखील बरे
होऊ शकतात. या लेखात आम्ही तुम्हाला पनीरच्या
पाण्याचे फायदे आणि त्याचा योग्य वापर कसा
करावा याबद्दल सांगणार आहेत.

त्वचेसाठी पनीरच्या पाण्याचे फायदे काय आहेत?

१. नैसर्गिकरित्या चमक वाढवते

रासायनिक उत्पादने वांचवार वापरल्यामुळे जर
तुम्ही त्वचा नैसर्गिक चमक गमावत असेल तर तुम्ही
पनीरचे पाणी एकदाच वापरावे. त्वचेची नैसर्गिक चम
क वाढवण्यासाठी फक्त नैसर्गिक गोष्टी वापरण्याचा
सल्ला दिला जातो आणि पनीरचे पाणी ही त्याचेकी
एक आहे.

२. वृद्धत्वाची लक्षणे नियंत्रित करा

आजची वाईट जीवनशैली आणि
खाण्यापिण्याच्या बेफिकीरपणामुळे वृद्धत्वाची
लक्षणे लवकर दिसू लागतात. पनीरच्या पाण्यात

३. त्वचेचा मुलायमपणा राखतो

जर तुमची त्वचा खूप कोरडी असेल तर त्वचेचा
मुलायमपणा टिकवून ठेवण्यासाठी तुम्ही पनीर
पाण्याचा वापर करावा.

योग्य पद्धत आणि वापरण्याची वेळ

त्वचेची संबंधित आजार दूर करण्यासाठी
पनीरच्या पाण्याचा योग्य वापर करणे म
हवाचे आहे. पनीरचे पाणी त्वचेची जितके
फायदेशीर आहे तितकेच ते वापरण्यासाही
सोपे आहे. ते लावण्यापूर्वी त्वचा स्वच्छ
पाण्याने धुवा आणि सूती कापडाने हलकेच
पुसून टाका. आता कापडाच्या तुकड्याच्या
मदतीने पनीरचे पाणी त्वचेचे लावा.

पनीरच्या पाण्याचा वापर त्वचेचे
केव्हाही केला जाऊ शकते, परंतु
सकाळी उठल्यांनंतर लगेच किंवा
संध्याकाळी झोपण्यापूर्वी ही
सर्वोत्तम वेळ मानली जाते.

जर तुम्ही ते शत्री वापर

शकत असेल तर तुम्ही
ते तुमच्या त्वचेचे रात्रभर
सोडू शकता किंवा २ तासांनंतर त्वचा

स्वच्छ पाण्याने धुवा.

अशीच एक गोष्ट म्हणजे पनीरचे पाणी, ज्यामध्ये

पनीर ठेवले जाते. जेव्हा पनीरचा वापर केला जातो

आणि पाण्याला आपण फेकून देतो. पण हे पाणी

तुमच्या त्वचेसाठी खूप फायदेशीर आहे, ज्याच्या म

दहीने त्वचेची नैसर्गिक चमक पुन्हा आणती जाऊ

शकते आणि त्वचेची संबंधित आजार डेखील बरे

होऊ शकतात. या लेखात आम्ही तुम्हाला पनीरच्या

पाण्याचे फायदे आणि त्याचा योग्य वापर कसा

करावा याबद्दल सांगणार आहेत.

३. नैसर्गिकरित्या चमक वाढवते

रासायनिक उत्पादने वांचवार वापरल्यामुळे जर
तुम्ही त्वचा नैसर्गिक चमक गमावत असेल तर तुम्ही
पनीरचे पाणी एकदाच वापरावे. त्वचेची नैसर्गिक चम
क वाढवण्यासाठी फक्त नैसर्गिक गोष्टी वापरण्याचा
सल्ला दिला जातो आणि पनीरचे पाणी ही त्याचेकी

एक आहे.

२. वृद्धत्वाची लक्षणे नियंत्रित करा

आजची वाईट जीवनशैली आणि
खाण्यापिण्याच्या बेफिकीरपणामुळे वृद्धत्वाची
लक्षणे लवकर दिसू लागतात. पनीरच्या पाण्यात

चारकोल फेसमास्कचे फायदे जाणून घ्या

सध्या चारकोल फेस मास्क खूप लोकप्रिय झाले आहेत,
विशेषत: ज्या महिला त्यांची त्वचा खोलवर स्वच्छ करू
इच्छित त्यांच्यामध्ये. कोळाशाच्या नैसर्गिक गुणधर्मामुळे,
ते त्वचेतील घाण, अतिरिक्त तेल आणि मृत पेशी काढून
ताकण्यासाठी खूप प्रभावी आहे. बाजारात अनेक चारकोल
फेस मास्क उपलब्ध आहेत, परंतु ते घरी बनवून तुम्ही नैसर्गिक
घटक वापरू शकता, जे त्वचेला हानी पोहोचवणाऱ्या
स्वायानंपासून मुक्त असतात. घरी चारकोलचा फेस मास्क

कसा तयार करता येईल आणि त्याचे फायदे

१. खोल साफकाराई

चारकोल मध्ये अशुद्धा बाहेर काढण्याची शक्ती असते,
ज्यामुळे ते त्वचेला खोलवर स्वच्छ करते. हे छिडे उघडते आणि
चेह्यावरील सर्व घाण काढून टाकते.

२. जास्त तेल कमी करते

तेलकट त्वचा असरलेण्यासाठी चारकोल चा फेस मास्क
वरदान ठरतो. हे त्वचेतील अतिरिक्त तेल संतुलित करण्यास मदत
करते, ज्यामुळे चेह्या त्वचेला येतात. घरी खोल साफकाराई आहेत.

३. मुरुमे कमी करते

चारकोलचा अंटी-बॅक्टेरियल गुणधर्मामुळे मुरुमे
आणि मुरुमे कमी होण्यास मदत होते. हे चेह्यावरील सर्व
बॅक्टेरियाचा काढून टाकते, ज्यामुळे मुरुमे कमी होतात.

४. रंग उजळवते

नियमित वापराने, चारकोलचा फेस मास्क त्वचेचा
रंग एकसारखा करतो आणि ती चमकवतो. हे मृत
त्वचेच्या पेशी काढून टाकते आणि एक चमकदार
आणि स्वच्छ पोत देते.

घरी चारकोलचा फेस मास्क कसा बनवायचा?

जळगावमधून १२ हजार कोटीची निर्यात; कृषी आणि अन्न प्रक्रिया क्षेत्राचा मोठा वाटा

■ बातमी / लेख, प्रतीती दिपक नाईक
जळगाव - राज्यातुन फल्यासंह भाजीपाला तसेच इतर उत्पादनांच्या नियांतीला अरिकडच्या काळात चांगली चालना मिळव्याची आहे. जळगाव जिल्ह्यातील गेल्या काही वर्षांत नियांतील बन्यापेक्षी सातत्य राखले आहे. त्यात उत्तरातर वाढ झोलाना दिसत आहे. त्यात उत्तरातर वाढ झोला आहेत. मात्र, नियांतील होण्याचा कृपी व अन्न प्रक्रिया उत्पादनांच्या गुणवत्तेचे निकषणी तिकेच कठोर झाले आहेत. नियांतीसाठीचा शेतीमाल हा पूर्णतः कोड व रोगमुक्त असणे आवश्यक असते.

तसेच त्यामध्ये रासायनिक उर्वरक किंवा कीटकानाशकांचे अंश जागतिक मायतेच्या मरावदंत असणेही तिकेच करावाचे मानले जाते. याशिवाय करावाचे कालखंडात विविध उत्पादनांची नियांती सुमारे १२ हजार ४०० कोटी रुपयांपर्यंत पाहाऱ्याच्या आहे. ज्यामध्ये कृपी आणि अन्न प्रक्रिया क्षेत्राचा मोठा वाटा राहिला आहे. खुल्या जागतिक व्यापार करावाचे मानले जाते. याशिवाय

ईडीने सुरु केली मिंत्राची घौकरी, आर्थिक अफरातफरीचा संथाय

■ बंगलुरु / प्रतीती,
भारतातील प्रसिद्ध फेंशन ई-कॉर्मस प्लॅटफॉर्म मिंत्राची सकंपवुली संचालनालायने अर्थात ईडीने (Enforcement Directorate / ED) कायद्यावाचे मेसर्स मिंत्र डिजिन्स प्रायव्हेट लिमिटेड (मिंत्र) आणि त्याच्या संचालकांच्या परकीय चलन व्यवस्थापन कायदा (फेमा) अंगरेज चौकशी सुरु आहे. सकारात्मक थेट परकीय गुंतवणुकीच्या नियांतीचे उल्लंघन केल्याचा आरोग्य मिंत्रावर आहे. मल्टी ब्रॅंड स्टेल ट्रेडिंग कराण्या मिंत्राने स्वतःला रघुअक रोख आणि कॅरीक व्यवसाय

म्हणून दाखले. बंगलुरु येथील ईडीच्या कायद्यावाचे मेसर्स मिंत्र डिजिन्स प्रायव्हेट लिमिटेड (मिंत्र) आणि त्याच्या संचालकांच्या परकीय चलन व्यवस्थापन कायदा, १९९९ (फेमा) च्या कलम १६(३) अंगरेज १६५४, ३५, ८१८/१-रुपयांच्या उल्लंघनाचा गुन्हा दाखल केला आहे. मिंत्राने ई-कॉर्मस प्रायव्हेट लिमिटेडला विकले आहे. व्यवहार कायदेपत्री त्याचे बहुतेक सामान मेसर्स वेक्टर केले. आता मिंत्र २००० हून अधिक ब्रॅंड्यांची १.५ लाखांनी अधिक उत्पादने विकले आणि देशातील १००० पिन कोडवर डिलिभरी करते. हे व्यवहार कायदेपत्री दाखवून मिंत्र आर्थिक

वर्ष २०२४-२५ मध्येही सर्व क्षेत्रातून तीन हजार कोटी रुपयांची नियांती झाली असताना, त्यात कृपी व अन्न प्रक्रिया उत्पादनांचा नियांतीचा वाटा सुमारे १३०२.७५ कोटी रुपये इतका आहे. जळगाव जिल्ह्याची नियांती (२०२४-२५) केव्ही-१०९.९९ कोटी रुपये देश-इराण इराक, नेपाळ, ओमान, सौदी अरब, युएंड, उज्बाकिस्तान, रशिया, स्पेन.

मका (स्टर्च, पीठ, फ्लेक्स, पेंड इ.)-२६८.६२ कोटी रुपये देश-अमेरिका, बांगलादेश, कोडेडिया, बहरीन, इराक, जॉर्डन, कतार, मलेशिया, स्वीडन, हाँगकाँग, इस्लाम, जर्मनी, कुवेत, सिंगापूर, यूके, अमेरिका, युएंड.

डाल्यो-४७.९० कोटी रुपये देश-अमेरिका, कॅनडा, जर्मनी, हाँगकाँग, इंडोनेशिया, इल्ली, फ्रान्स, अफगानिस्तान, बेल्जियम, अमेरिका, ग्रीस.

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार, महाराष्ट्र समाजभूषण पुरस्कार, महाराष्ट्र गुणांगरुप पुरस्कार, महाराष्ट्र संपादक भूषण आणि मुंबई बृतप्रत लेखक संघटनेचा जगत्र नागरिक आणि प्रभुषण पुरस्कार, हिंदुरुपान 'बुक ऑफ रेकॉर्ड' पुरस्कार आणि नुकतेच त्यांना कायदेपण पुरस्काराने ही गोरण्यात होते. डॉ. बी. आर. आंडेकर गांधीय सर्वोकृष्ट प्रकार पुरस्काराने समानित करण्यात आले आहे. प्रकार दत्ता खंदारे यांना भारतीय दलित साहित्य अकादमी (दिल्ली)चा डॉ. आंडेकर गांधीय फेलोशिप दिप्रांग नुव्हानु पुन्हा एकदा सा. आम्ही मुंबईकरचा सांस्कृतिक व साहित्यरत तर यशवंतराव चक्राण फाऊंडेशनचा यशवंतराव चक्राण पुरस्कारासाठी नुकतेच निवड करण्यात आली आहे. प्रकार दत्ता खंदारे यांनी गेल्या ३०वर्षांच्या कालावधीत विविध दैनंदिन, साताहालक आणि मासिका मध्ये सामाजिक प्रक्रम मांडून त्या सोडविष्णवाचा प्रयत्न केला. तसेच प्रसिद्ध झालेली काट्रिंग संवंधित खात्याकडे पाठवून संवंधित समस्या सोडविष्णवाचा पाठपुरावा केला. आजपात्र प्रकार दत्ता खंदारे यांना पन्नासहून अधिक

पत्रकार दत्ता खंदारे यांची यशवंतराव चक्राण पुरस्कारासाठी निवड!

■ मुंबई / प्रतीती,

तीन दशाकांहून अधिक काळ सामाजिक, विधायक कायांत अग्रेसर राहणारे आणि लेखणीद्वारे वृत्तपत्रांतून समाजातील व्याचा, वेदाना, समस्या आजही सातल्याने मांडत राहणारे जेष्ठ पत्र लेखक, पत्रकार आणि व्याचारक भगवे वाढल्याचे संपादक दत्ता खंदारे यांना सा. आम्ही मुंबईकरचा सांस्कृतिक व साहित्यरत तर यशवंतराव चक्राण फाऊंडेशनचा यशवंतराव चक्राण पुरस्कारासाठी नुकतेच निवड करण्यात आली आहे. प्रकार दत्ता खंदारे यांनी गेल्या ३०वर्षांच्या कालावधीत विविध दैनंदिन, साताहालक आणि मासिका मध्ये सामाजिक प्रक्रम मांडून त्या सोडविष्णवाचा प्रयत्न केला. तसेच प्रसिद्ध झालेली काट्रिंग संवंधित खात्याकडे पाठवून संवंधित समस्या सोडविष्णवाचा पाठपुरावा केला. आजपात्र प्रकार दत्ता खंदारे यांना पन्नासहून अधिक

प्रतीती, जिल्ह्याची नियांती (२०२४-२५)

केव्ही-१०९.९९ कोटी रुपये

देश-इराण इराक, नेपाळ, ओमान,

सौदी अरब, युएंड, उज्बाकिस्तान,

रशिया, स्पेन.

मका (स्टर्च, पीठ, फ्लेक्स, पेंड

इ.)-२६८.६२ कोटी रुपये

देश-अमेरिका, कॅनडा, जर्मनी,

हाँगकाँग, इस्लाम, जर्मनी, कुवेत,

सिंगापूर, यूके, अमेरिका, युएंड.

डाल्यो-४७.९० कोटी रुपये

देश-अमेरिका, कॅनडा, जर्मनी,

हाँगकाँग, इंडोनेशिया, इल्ली,

फ्रान्स, अफगानिस्तान, बेल्जियम,

आंडेकर गांधीय फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित्य रत्न लोकसंवा

पुरस्कार मिळाले असून यात डॉ. बाबासाहेब आवेदकर गौरव पुरस्कार (इंदौर), गांधीय एकात्मता फेलोशिप, साहित